

واکاوی تاریخی-تطبیقی معراج پیامبر (ص) *

زینب شمس^۱ ID، حمیدرضا فهیمی تبار^۲ ID، حسین ستار^۳ ID، و محمدحسن صانعی پور^۴ ID

^۱ دانشجوی دکتری، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده ادبیات، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران. رایانامه: z.shams@qom.ac.ir

^۲ دانشیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده ادبیات، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران (نویسنده مسئول). رایانامه:

hamidrezafahimitabar@kashan.ac.ir

^۳ دانشیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده ادبیات، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران. رایانامه: sattar@kashanu.ac.ir

^۴ دانشیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده ادبیات، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران. رایانامه: saneipur@kashan.ac.ir

چکیده

مقایسه انگاره‌های ساخت‌یافته امروزی نظیر معراج پیامبر (ص) با ریشه‌های آن تصویر روشن‌تری از آن را نمایان می‌سازد. به‌رغم اتفاق نظر مسلمانان بر اصل معراج، مرور منابع اسلامی وجود آرای متفاوت در مؤلفه‌های متعدد معراج را نشان می‌دهد که از گوناگونی نگرش‌ها به آن در گذر زمان حکایت دارد. این تحقیق درصدد است دریابد که دیدگاه‌ها به معراج پیامبر (ص) در آغاز و پس از سه قرن چگونه بوده و چه عواملی در پیدایش و تطور دیدگاه‌ها مؤثر بوده است. بدین منظور، با رویکرد تاریخ انگاره و با پیش‌فرض صحت و اصالت اقوال، پس از مقایسه دیدگاه‌ها در نیم قرن نخست و نیمه دوم قرن سوم هجری (طرفین تطبیق) از حیث چیستی، چرایی و چگونگی (لحاظ‌های تطبیق) به وجوه اشتراک و افتراق دیدگاه‌های مطرح و تحلیل عوامل مؤثر در شکل‌گیری و تطور آن‌ها پرداخته است. نتیجه آنکه اقوال صاحب‌نظران پس از پذیرش و چگونگی امکان عروج، به چرایی و بهره‌مندی از کارکردهای آن متمرکز شده است. دیدگاه‌ها از کذب و سحر انگاشتن عروج تا تلقی آن به مثابه معجزه، وحی مشافهه‌ای، مقوم اسلام و مرجعی موثق برای رفع شبهات متحول شده است. عوامل اثرگذار بر دیدگاه‌ها باورهای کهن اعراب، پذیرش نبوت پیامبر (ص)، شرایط سیاسی و اجتماعی حاکم و انگیزه‌های مذهبی بوده است.

کلیدواژگان: اسراء: ۱، سیر شبانه، نجم: ۴، معراج

مقاله پژوهشی

* دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۱۱ | بازنگری: ۱۴۰۲/۱۲/۱۵ | پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۲۱ | انتشار برخط: ۱۴۰۳/۰۸/۳۰

استاد: شمس، زینب؛ فهیمی تبار، حمیدرضا؛ ستار، حسین؛ و صانعی پور، محمدحسن. (۱۴۰۴). واکاوی تاریخی-تطبیقی معراج

پیامبر (ص). پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ۱۱(۱)، ۴۵-۶۶. <https://doi.org/10.22091/ptt.2025.12080.2419>

© نویسنده(ها)

ناشر: دانشگاه قم

مقدمه

معراج پیامبر (ص) به صراحت در قرآن نیامده، ولی صاحب‌نظران همواره آیات گوناگونی را به سیر شبانه پیامبر (ص) مرتبط دانسته‌اند (برای نمونه، زخرف: ۴۵، بقره: ۲۸۵-۲۸۶، مدثر: ۳۱، انشقاق: ۱۹) و اغلب برداشتها بر محور آیات قرآن، به‌ویژه آیات ابتدایی سوره مبارکه نجم و آیه نخست سوره اسراء، بوده است.

فهم اینکه نخستین نگاه‌ها و مباحث مطرح پیرامون معراج پیامبر (ص) چگونه بوده، چه تحولاتی را در طول زمان پشت سر گزارده، ارتباط دیدگاه‌ها با بافت تاریخی‌اش چیست، و سؤالاتی از این دست موجب می‌شود به تصویر روشن‌تر و عمیق‌تری از معراج رسید. مطالعه پیش‌رو با هدف کاوش نگاه‌ها به معراج پیامبر (ص) درصدد است دریابد که اولاً، دیدگاه‌ها به معراج پیامبر (ص) در آغاز (نیمه اول قرن نخست هجری) و پس از سه قرن چگونه بوده؟، و ثانیاً، چه عواملی در پیدایش و تطور این دیدگاه‌ها مؤثر بوده است؟

برای پاسخ به این سؤالات، رویکرد تاریخ‌نگاره به کار گرفته شده است. در گام اول، با پیش‌فرض صحت و اصالت داده‌های موجود، به تتبع در منابع دست‌اول اسلامی پرداخته و مجموع اقوال منسوب به هریک از صاحب‌نظرانی که قولی پیرامون معراج پیامبر (ص) به آنان منسوب شده را به ترتیب زمان انعقاد قول کنار هم نهاده و سعی شده ترسیمی از دیدگاه هریک از آنان به سیر پیامبر (ص) حاصل شود. در گام بعد با مقایسه و جوه اشتراک و افتراق به تحلیل عوامل مؤثر بر پیدایش و تغییر دیدگاه‌ها پرداخته شده است.

راهکار دیگر به‌منظور درک بهتر تحولات مقایسه دیدگاه‌ها درباره سیر پیامبر (ص) در بازه زمانی ابتدایی (از زمان وقوع عروج تا نیمه اول سده نخست قمری) و انتهایی (نیمه دوم سده سوم قمری) است که پایان دوره حیات یازده امام بوده و امکان بررسی اثرگذاری احتمالی آرای آنان بر دیدگاه‌ها به سیر پیامبر (ص) وجود دارد.

دیدگاه‌های موجود در این دو برهه (به‌عنوان طرفین تطبیق) به مؤلفه‌های زیر تقسیم شده که لحاظ‌های تطبیق هستند: — چگونگی: با توصیف فرایند عروج، اغلب زمان حین سیر را ترسیم می‌نمایند (شامل مؤلفه‌هایی نظیر زمان و مکان شروع، مرکب، همراهان، مقاطع، کیفیت، دفعات)؛

— چرایی: از اهداف و کارکردهای عروج حکایت دارد. از آنجاکه همه اقوال از بُرده شدن پیامبر (ص) به معراج حکایت دارد و پیامبر (ص) برخلاف بسیاری از مصادیق مشهور عروج برای دست‌یابی به معراج

عملی را انجام نداند و سیر ایشان غیراکتسابی بوده است، چرایی سیر متوجه زمان قبل از عروج ایشان نبوده و شامل گزاره‌هایی است که بیانگر برون‌دادهای فردی و اجتماعی سیر در زمان بعد از وقوع آن است؛ — چیستی: بیانگر ماهیت پدیده عروج است.

تحلیل

در این بخش، پس از مقایسه وجوه اشتراک و افتراق طرفین تطبیق، عوامل مؤثر در پیدایش و تطور دیدگاه‌ها کاویده شده است.

از حیث چیستی

در نیمه اول قرن نخست هجری، معراج اغلب به عنوان سفر جسمانی به بیت المقدس پنداشته شده است. در نیمه دوم قرن سوم هجری علاوه بر دیدگاه‌های جسمانی، دیدگاه‌های روحانی و ترکیبی نیز مطرح شده است. دو مورد (دیدن رؤیای صعود به آسمان‌ها در حین/پس از سیر جسمانی به بیت المقدس، و کل سیر در بستر خواب یا رؤیا) در نیمه دوم قرن سه نسبت به نیم قرن نخست هجری افزوده شده است.

از حیث چرایی

به طور کلی در نیمه دوم قرن سوم هجری دسته جدیدی به کارکردهای سیر افزوده نشده، بلکه گزاره‌ها و نمونه‌های هر دسته و نیز جزئیات آن‌ها توسعه داشته است. در نیمه اول قرن نخست هجری، کارکردهای معراج بیشتر حول محور اثبات نبوت پیامبر (ص) و تقویت پایه‌های دین اسلام متمرکز بوده است، در حالی که در نیمه دوم قرن سوم هجری کارکردهای معراج گسترده‌تر شده است. مواردی مانند تعالی رسول الله (ص)، دریافت وحی غیرقرآنی، پاسخ به شبهات مطرح، همچنین بهره‌مندی از معراج در تأیید گرایش‌های سیاسی و مذهبی نیز توسعه یافته است.

از حیث چگونگی

به طور کلی در طول سه قرن در برخی مؤلفه‌های چگونگی سیر، هیچ تغییری در اقوال صاحب‌نظران دیده نشد. برخی مؤلفه‌ها نیز تغییرات اندکی داشته‌اند، اما دو مؤلفه مقصد غایی و کیفیت سیر معرکه آرای صاحب‌نظران بوده است. در نیمه نخست قرن اول تنها عایشه است که کیفیت سیر را روحانی می‌داند. در نیمه دوم قرن سه بر تعداد باورمندان روحانی بودن سیر افزوده شده و نیز حالت سیر به صورت ترکیبی (روحانی و جسمانی: دیدن رؤیا پس از/حین

طی الارض به بیت المقدس) اضافه گردیده است. در مورد مقاطع سیر، در نیمه دوم قرن سه هجری نسبت به نیمه نخست قرن اول هجری حالت جدیدی افزوده نشده، ولی تعداد باورمندان هر دیدگاه، به‌ویژه آسمانی دیدن سیر، افزوده شده است.

نتیجه‌گیری

در این مطالعه، درباره معراج، آرای بالغ بر چهل صاحب‌نظری که دوران حیات آنان در نیمه اول قرن نخست تا نیمه دوم قرن سوم هجری بوده بررسی شد. پس از بررسی اقوال و تحلیل وجوه اشتراک و افتراق آنان نشان دادیم که پس از پذیرش و چگونگی امکان وقوع عروج، توجهات به چرایی و بهرمندی از کارکردهای آن متمرکز شده است. دیدگاه‌ها از کذب و سحر انگاشتن عروج تا تلقی آن به‌مثابه معجزه، وحی مشافهه‌ای، مقوم اسلام و مرجعی موثق برای رفع شبهات تحوّل داشته است. عوامل اثرگذار بر دیدگاه‌ها باورهای کهن اعراب، پذیرش نبوت پیامبر (ص)، شرایط سیاسی و اجتماعی حاکم و انگیزه‌های مذهبی بوده است.

منابع

- قرآن کریم (محمد مهدی فولادوند، مترجم). (۱۳۷۶). دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی.
- ابن ابی خيثمه، احمد بن زهير. (۱۴۲۴ ق). تاريخ ابن ابی خيثمه. الفاروق الحديثة للطباعة و النشر.
- ابن ابی شيبه، عبدالله بن محمد. (۱۴۲۲ ق). المغازی. دار اشبیلیاء.
- ابن ابی عاصم، احمد بن عمرو. (۱۴۱۱ ق). الأحاد و المثنی. دار الراية.
- ابن اسحاق، محمد. (۱۳۶۸). سيرة ابن اسحاق. دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی.
- احمد ابن حنبل. (۱۴۱۶ ق). المسند احمد بن حنبل. مؤسسة الرسالة.
- بخاری، محمد بن اسماعیل. (۱۴۱۰ ق). صحيح بخاری. جمهورية مصر العربية.
- بزار، احمد بن عمر. (۱۴۳۰ ق). المسند البزار. مكتبة علوم و الحكم.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲ ق). جامع البيان في تفسير القرآن (تفسير طبری). دار المعرفة.
- محمدي شاهرودي، عبدالعلي. (۱۳۷۹). معراج در آيينه استدلال. اسوه.